

FTAXP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-2\(2\)-5](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2024-2(2)-5)

КАРЛАГ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Темирғали Т. Аршабеков^{1*}, Дария М. Ибраева²

¹Қарағанды облысының ғылыми-техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қарағанды, Қазақстан

² Г. Мұстафин атындағы жалпы білім беретін мектебі, Қарағанды, Қазақстан

E-mail: temir_amir@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-9924-4832>

<https://orcid.org/0000-0002-2593-3283>

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Қазақстан аумағында орналасқан Кеңес Одағындағы ең атақты еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі Карлагтың ауыл шаруашылығының тарихы мен жағдайы қарастырылады. Лагерь басшылығының ауыл шаруашылығын лагерьдегі азық-түлік қауіпсіздігі мен өзін-өзі қамтамасыз ету құралы ретінде қалай пайдаланғанына ерекше назар аударылады.

Авторлар Карлагтағы ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастыруды, оның ішінде техниканы, технологияны және басқару әдістерін қолдануды талдайды. Мақалада ауылшаруашылық қызметінің негізгі көріністері, өндіріс тиімділігі, лагерь мен аймақтың экономикасына әсері, сондай-ақ лагерьдің аграрлық саясатының ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеу архив құжаттарды, қолжазбаларды және Карлаг зерттеушілерінің күнделіктерін жүйелі талдауға, сондай-ақ қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер деректеріне негізделген. Архив фотоматериалдары, Карлагтағы ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі көріністерін бейнелейтін диаграммалар мен кестелер ұсынылған. Бұл Карлаг құрылымындағы ауыл шаруашылығының рөліне жан-жақты баға беруге және оның Кеңес Одағындағы еңбекпен түзеу лагерлерінің тарихын зерттеу үшін маңызын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Карлаг; егіншілік; еңбекпен түзеу лагерлері; Кеңес Одағы; ауыл шаруашылығы саясаты; архив материалдары; тарихи зерттеулер.

Кіріспе

Халық қасіреті ұмытылмайды, себебі ел басына түскен ауыртпалық адамдар санасынан ешқашан шығуы тиіс емес. Тарихтың ащы сабағын үйренбей, зерделемей бүгінгі тәуелсіздік алған елімізді ілгері дамыту мүмкін емес.

Отызыншы жылдары басталған қызыл империяның қанды терроры КСРО халқының барлығының басына бірдей түскенімен, дәл қазақ халқына қолданған жазалау ерекше сипат алды. Осы сұрқия, қанды қол саясаттың көрінісі Карлаг құрылуымен көрінді. Қарағандының еңбекпен түзеу лагері КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1930 жылғы мамырдағы қаулысы арқылы ашылды. Келесі жылы Қарағанды еңбекпен түзеу лагері 1931 жылдың 19 желтоқсанында қайта құрылды. Лагерьдің орталығы Қарағанды қаласынан 45 шақырым жердегі Долинка селосы болды, оған 120 мың гектар егістікке жарамды жер, 41 мың гектар шабындық жер бөлініп берілді (Шамуханов, Шаймуханова, 1997).

1934 жылы 10 шілдеде НКВД-ның құрылуына байланысты ОГПУ жойылды. НКВД-ның түрлі басқармаларының ішінде ГУЛАГ-тың орны ерекше болды. 1932 жылы елімізде ГУЛАГ-тың 11 еңбекпен түзеу лагері (ИТЛ), 1940 жылдың басында НКВД-ның құрылыс лагерьлері деп аталған 53 лагерь, 425 еңбекпен түзеу колониялары болды. «Лагерь

контингентіндегі адамдар саны да өсті: 1930 жылы 179 мың тұтқын болса, 1940 жылдың басында олардың саны 1 668 200 адамға жетті».

ГУЛАГ – Кеңес Одағы бойынша алып «империяға» айналды. Оның құрамында сонымен бірге «170 өнеркәсіптік, 83 ауыл шаруашылығы, 172 «контрагенттік» (құрылыстар мен шаруашылық ведомстволарында жұмыс істейтіндер) болатын. Бұлар облыстық өлкелік, республикалық еңбекпен түзеу колонияларына біріктірілді». Ол кезде ГУЛАГ бұғауынан тыс қалған республика болған жоқ. Барлығы да зұлмат жылдардың зардаптарын тартып, тұтас халықтар, ұлттар жазықсыз жапа шекті. Қазақ халқы да құралақан қалған жоқ, ұлтымыздың арыстары «қандықол» жүйенің құрбандарына айналды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында Карлагтың ауыл шаруашылығындағы рөлін талдау үшін архивтік құжаттар, ресми есептер мен статистикалық мәліметтер пайдаланылды. Негізгі әдістер ретінде тарихи-салыстырмалы, құжаттық талдау және статистикалық тәсілдер қолданылды. Архив материалдарын зерттеу арқылы Карлагтың ауыл шаруашылық қызметінің ұйымдастырылуы мен құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Талдау әдісі лагерьдің ауыл шаруашылығындағы өндірістік жүйесін, оның дамуын және шаруашылық құрылымын сипаттауға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы тәсіл арқылы ауыл шаруашылығын ұйымдастырудағы негізгі үрдістер мен олардың кезеңдік өзгерістері қарастырылды. Сонымен қатар, статистикалық мәліметтерді сараптау негізінде өндірістік көрсеткіштер мен еңбек ресурстарының пайдаланылу деңгейі бағаланып, олардың экономикалық маңызы айқындалды.

Талқылау

Зерттелетін мәселе бойынша тарихнамалық шолуды шартты түрде зерттеудің негізгі үш бағытына – кеңес ғалымдарының еңбектеріне, шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне және қазіргі қазақстандық тарихнамаға бөлуге болады. Алғашқы екеуіне толығырақ тоқталамыз. Зерттеудің бірінші бағыты өз дамуының үш кезеңіне бөлінген кеңестік тарихнаманы қамтиды: біріншісі – XX ғасырдың 20-шы жылдардың аяғынан 30-шы жылдардың басына дейін., екінші – 1956 жылдан 1985 жылға дейін, үшінші – 1985 жылдан 1991 жылға дейін. Осы кезеңдік кезеңде келесі өзекті тақырыптар ерекшеленеді: тоталитаризм, репрессиялар, сталинизм және Карлаг тарихы.

Кеңестік тарихнаманың бірінші кезеңі (1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басы) КСРО-дағы еңбек түзеу мекемелерін зерттеуге арналған еңбектердің болуымен сипатталады. Бұл жұмыстар қамау орындарын ұйымдастыруға және ГУЛАГ қызметіне байланысты. С.В.Познышев (Познышев, 1926), Е.Г.Ширвиндт (Ширвиндт, 1925). Кеңестік тарихнама ғылымының екінші кезеңі (1956-1985) сталинизмді сынаумен сипатталады. Ю.П.Поляковтың (Поляков, 1967), М.В.Нечкинаң (Нечкина, 1980), еңбектерінде сталинизм социализм принциптерін бұрмалау және ленинизмнен алшақтау ретінде қарастырылды. Кеңестік тарихнама дамуының үшінші кезеңінде (1985-1991 жж.) КСРО-дағы қоғамдық өмірді демократияландырумен байланысты осы мәселе бойынша зерттеулердің деректік базасының кеңеюі болды. Зерттеушілер А.И.Зевелев (Зевелев, 1990) Р.А. Медведев (Медведев, 1990) осы кезде сталинизм мен саяси қуғын-сүргіннің генезисін зерттеуге бет бұрды.

Тарихнамалық еңбектердің екінші бағытына тоталитаризмге және Карлаг тарихына арналған шетелдік еңбектерді жатқызамыз. Бұл еңбектерге КСРО ыдырап, тәуелсіз мемлекеттер құрылғаннан кейін жарық көрген Батыс Еуропа, Америка және Ресей зерттеулері де бар. Бұл мәселе бойынша шетел тарихнамасын сипаттай отырып, оның дамуындағы екі кезеңді бөліп көрсетуге болады: біріншісі – 1930-1980 жылдар, екіншісі – 1990 жылдардың басынан. – бүгінгі күнге дейін. Осы кезеңдер ішінде біз соғыс уақытын қамтитын жекелеген кезеңдерді анықтадық – XX ғасырдың 1940 және 1950 жылдары, XX ғасырдың 60-90 жылдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының посткеңестік даму кезеңі.

Бірінші кезеңде, соғысқа дейінгі жылдарда Батыста кеңестік ГУЛАГ тұтқындарының

алғашқы айғақтары жариялана бастады: С.П.Мельгунов (Мельгунов, 1924), С.А.Мальсагов (Мальсагов, 1926).

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде соғыс уақытының ерекше жағдайлары КСРО-ның антигитлерлік коалицияға қатысуы Батыста ГУЛАГ мәселесіне зерттеушілік қызығушылықтың әлсіреуін алдын ала анықтады. Соғыс кезеңінің шеңберінде шетел тарихнамасында екі кезеңді бөліп көрсетуге болады.

Бірінші кезең 1940-1950 жылдардың екінші жартысын қамтиды. Соғыстың басталуымен АҚШ-та КСРО-дағы тоталитаризм және мәжбүрлі еңбек мәселелерін зерттеу айтарлықтай күшейді, ал 1940 жылдардың соңына қарай Батыс тарихнамасында жинақталған білім. Кеңестік мәжбүрлі еңбек жүйесі туралы деректі материал мәселені ғылыми тұрғыдан түсіну кезеңіне өтуге мүмкіндік берді. Бұл тақырыптағы алғашқы ғылыми еңбек Д.Даллин мен Б.Николаевскийдің (Даллин, Николаевский, 1947) «Forced labor in Soviet Russia» кітабы болды.

ГУЛАГ қызметінің іс жүзінде барлық аспектілері туралы сенімді деректердің жоқтығы шетелдік зерттеушілерге кеңес лагерлерінің тарихын зерттеуді қиындатты, бірақ соған қарамастан бұл тақырып бойынша жарияланымдар саны үнемі өсіп отырды. Негізгі ақпарат көзі қандай да бір жолмен шетелде болған оқиғалардың куәгерлері мен қатысушылары, сондай-ақ соғыс кезінде КСРО-ға келген шетелдіктердің куәліктері болды.

Батыста кеңестік лагерь жүйесі туралы алғашқы зерттеу жұмысы Мюнхен КСРО тарихы мен мәдениетін зерттеу институтының негізін қалаушы Б.А.Яковлевтің (Яковлев, 1955) «Концентрационные лагеря СССР» кітабы болып саналады.

Шетелдік авторлар КСРО-дағы тоталитаризмді зерттеуде әртүрлі тәсілдер қолданды. Олардың кейбіреулері Батыста әзірленіп жатқан тоталитарлық концепция аясында КСРО-дағы террор мен жаппай қуғын-сүргіндерді тоталитаризмнің ажырамас және ең маңызды белгісі ретінде қарастырып, олардың көп бөлігін сталиндік режим деп есептей отырып, мәселенің саяси аспектісіне назар аударды.

Жалпы, 1940-1950 жылдардағы Батыс тарихнамасы үшін. тоталитарлық режим, кеңестік мәжбүрлі еңбек жүйесі және оның КСРО экономикасындағы рөлі туралы әртүрлі мәліметтерді қорытумен және жүйелеуімен сипатталады. Соғыс кезеңінің екінші кезеңі 1960 жылдардың басы – 1991 жылды қамтиды. Хронологиялық кезеңнің төменгі шекарасы Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың күшеюімен, ал жоғарғы шекарасы КСРО-ның ыдырап, тәуелсіз мемлекеттердің құрылуымен байланысты. Осы кезде шетелдік тарихшылар оқшауланған басылымдардан тоталитаризм мен ГУЛАГ тарихын жан-жақты зерттеуге көшті. Бұл кезеңнің зерттеушілерінен Р.Конкест (Conquest, 1960), С.Коэн (Коэн, 1989) дегендерді атап өткен жөн. Бірақ дереккөздердің тарлығы мен кеңестік мұрағаттарға ұзақ уақыт бойы қол жеткізбеу зерттеулердегі субъективті бағалаулар мен дәлсіздіктердің туындауына алып келді.

1991 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі үшінші кезең репрессияны зерттеуге байланысты еңбектердің көбеюімен сипатталады. Бұл КСРО-ның ыдырауы және бұрынғы оқиғаларды қайта бағалау сияқты факторлардың әсерінен болды, зерттеудегі бағыттар өзгеріссіз қалды. Батыс зерттеушілері өз міндеттерін кеңестік немесе кез келген басқа концлагерьлердің жұмыс істеуіне байланысты нақты тарихи оқиғаларды зерттеумен шектеген жоқ. Ханна Арендт (Арендт, 1996), Карл Ясперс (Ясперс, 1994) еңбектерінде концлагерьлердің табиғаты, олардың пайда болу және өмір сүру жағдайлары түсінілді. Концлагерь тоталитаризмнің ең жоғарғы көрінісі, террордың жемісі ретінде қарастырылды.

1990 жылдардың басында құпиясы жойылған кеңестік жазалау-репрессиялық жүйе тарихына қатысты архив материалдардың өкілді және сенімді екендігіне көз жеткізген шетелдік зерттеушілер бүгінде тарихнамаға елеулі үлес қосуда – бұл А.Грациози (Грациози, 2001), А.Аплебаум (Applebaum, 2004) еңбектері. Лагерь тақырыбының гендерлік аспектісі зерттеушілердің назарын көбірек аударуда. М.Старк (Stark, 2003) өзінің «Гулагтағы әйелдер. Күнделікті өмір және тірі қалу» бұрынғы ГУЛАГ тұтқындарының көптеген сұхбаттары мен естеліктерін талдау негізінде тұтқын әйелдердің лагерьдегі өмірінің барлық аспектілерін аша алды. Маңызды үрдіс ресейлік және шетелдік ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын

біріктіру болды, ол Д.А. Гетти, Г.Т. Риттерспун және В.Н. Земскова (Getty, Rittersporn, Zemskov, 2005).

Осылайша, шетел тарихнамасы Кеңес мемлекетіндегі пенитенциарлық жүйенің әртүрлі аспектілерін және әскери тұтқындар мен жер аударылған халықтар лагерлерінің қызметін зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Кеңес зерттеушілерінен айырмашылығы, тоталитаризм проблемалары мен лагерьлер тарихын зерттей отырып, шетелдік авторлар кеңестік лагерь жүйесінің тарихын түсініп, қорыта бастады, негізінен естелік дереккөздерге сүйене отырып, кеңестік экономикада мәжбүрлі еңбекті пайдалану, кеңестік репрессиялық жүйенің тарихы, тұтқындар саны сияқты мәселелерді дамытуға назар аударды. Алайда, дереккөз базасының шектеулі болуы және шетелдік зерттеушілердің идеологиялық көзқарастарының басым болуы олардың еңбектерінің ғылыми құндылығын белгілі дәрежеде төмендетеді.

Нәтижелер

ГУЛАГ құрылымындағы ең үлкен сала – Қарағанды еңбекпен түзеу лагерьлері (Қарлаг) 1931 жылы 19 желтоқсанда ОГПУ-КазИТЛАГ-қа қараған «Гигант» совхозының негізінде құрылды. Оның орталығы Қарағанды облысының Долинка селосында орналасты. Қарлаг басқармасының ғимаратын қамауда отырған адамдар салды. Ол Қарағанды қапасынан 45 шақырым қашықтықта орналасқан.

«Қарлагтың территориясы 120 000 гектар жыртуға жарамды жерді, 41 000 гектар шабындық жерді алып жатты».

Қарлагты ұйымдастырудағы басты себептердің бірі – Орталық Қазақстанда жедел қарқымен өсіп келе жатқан көмірлі-металлургиялық өндіріс орындары: Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған және Балқаш мыс балқыту комбинаттары үшін ірі азық-түлік базасын құру болған. Тағы бір жағдай – осы өндіріс орындарын құрып және оны жетілдіру үшін жұмысшы күші де өте қажет еді.

Бірінші бесжылдықтың басында партия мен үкімет Қарағанды совхозының алдына үлкен және ауыр міндет қойды - Кеңес Одағы-Қарағандының жаңа, үшінші, көмір базасының жұмысшыларын астықпен, көкөніспен, жеміспен және етпен қамтамасыз ету үшін орталық Қазақстанның жартылай шөлейтті аймағын ауыл шаруашылығы тұрғысынан игеру.

Орталық Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайлары - ұзаққа созылған, қысы қарсыз, аяздары 48 -ке дейін жетеді, қысқа, ыстық жаз, жауын-шашынның өте аз мөлшері (жылына 200 мм шамасында) - ғасырлар бойы осы аумақта егіншілікті дамыту үшін еңсерілмейтін кедергі болып көрінді ауыл шаруашылығының бір ғана саласы - көшпелі мал шаруашылығы болды. Алға қойылған міндетті тезірек және табысты орындау үшін Қарағанды совхозы 1931 жылдан бастап ғылыми-зерттеу мекемелерінің желісін - суармалы, жартылай суармалы, көлтабанды тәжірибелік алқаптарды, агрохимиялық зертхананы құра бастады.

Жаңа шығарылған сорттардың саны, жалпы тұқым шаруашылығы жұмысы, агротехникалық тәжірибелердің ауқымы бойынша бұл станция Қазақстанда ғана емес, «Сібір» аймағында да ірі ғылыми-зерттеу мекемесі болып табылады. Сол кезеңде станция жеті ғылыми бөлімнен тұрды: 1 /селекция және дәнді, майлы дақылдар мен шөптердің тұқым шаруашылығы, 2/агротехника және агрохимия, к/көкөніс шаруашылығы, 4/жеміс шаруашылығы, 5/ өсімдіктер физиологиясы және микробиология, 6/өсімдіктерді зиянкестер мен аурулардан қорғау және 7/көмекші ғылыми саланы біріктіретін ұйым-ғылыми кітапхана, ғылыми мұрағат, фотозертхана, метеостанция. 1938 жылы бұл мекемелердің барлығы бірыңғай кешенді ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясына біріктірілді, бұл ретте оған бір мезгілде үкіметтің қаулысымен мемлекеттік облыстық селекциялық станция қызметіне жүктелді.

Қарағанды совхозы мен оның тәжірибе станциясы құрғақ далалар мен жартылай шөлейттер аймағын ауыл шаруашылығымен игеру мәселесін толық шешіп берді, онда тек қарапайым егіншілік оавистері ғана болған, онда елімізге жүздеген мың тонна ауыл шаруашылығы өнімін беретін қуатты, механикаландырылған социалистік колхоз-совхоз

өндірісі құрылған еді.

Лагердің экономикасын дамыту үшін тұтқын ғалымдар еңбегі негізінен кең қолданды. Карлаг тұтқын ғалымдары шарауашылық жерін зерттеумен белсене шұғылданып, топографиялық, гидротехникалық, ботаникалық, метеорологиялық, топырақтану зерттеулерін жүргізді. Ғалымдар құрамында профессор, ауыл шаруашылық ғылымының докторы, ботаник, өсімдік танушы және селекционер Л. А. Пельцих (1885-1971) болды. Карлаг бойының ең тұңғыш баспа бетін көрген еңбек жазды. Ол: «Қарағанды облысындағы Тельман және Жаңаарқа аудандарының өсімдік дүниесі» деп аталды (Пельцих, 1932).

Қарағанды облыстық- ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив құжаттарындағы 26-Қордың деректеріне қарағанда (Қарағанды облыстық- ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі архив, Қ.26. Т.1. І.1-15) 1931 жылдың мамыр айында Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) Қарағанды еңбекпен түзету лагерінде «Ғылыми кабинет» құрылады. Бұл ғылыми кабинеттің міндеті - Орталық Қазақстанның өте құрғақ далалары мен шөлейт жерлерін игеру мақсатында жаңа зерттелмеген аудандарда ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты болды.

Ғылыми кабинет 1960-шы жылдарға дейін КСРО Ішкі Істер Министрлігінің Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің қарамағында болды. Тәжірибе станциясында ауыл шаруашылығы бөлімінде зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар Одақтың әр түпкірінен айдауға-қудалауға ұшыраған ғалымдар еді.

Игорь Константинович Фортунатов (1909-1987 жж.) Қарлаг аумағында ауыл шаруашылығы дақылдарының жаңа сорттарын шығаруға елеулі үлес қосты. 1931 жылы А. Тимирязев атындағы Ауыл шаруашылығы академиясын агроном-бағбан мамандығы бойынша бітірген. 1933 жылдың қаңтарында «христиан жастарының контрреволюциялық ұйымының мүшесі» ретінде тұтқындалып, бес жылға сотталды. 1933 ж. 2 мамырдан бастап ҚарЛАГ-да жазасын өтеді «Гигант» совхозында ол Орталық Қазақстандағы алғашқы бақты салды, онда жемістер мен жидектердің 85 сортын, ағаштар мен бұталардың 30 тұқымын сынаумен айналысты. Жергілікті шоқылардан жабайы бүлдіршіндерді тауып, оны өсіру үшін 200-ден астам бұта дайындады (Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қ. 141. Т.17. І. 6550).

Карлагтың алғашқы жылдарына өңірлік ауыл шаруашылығы стратегиясын анықтағандардың арасында ірі ғалым-биолог, селекционер және генетик Василий Степанович Пустовойт (1886-1972 жж.) болды. Революцияға дейін ол Екатеринодар (Краснодар) маңында «Круглик» тәжірибелік-селекциялық даласын ұйымдастырып, оны тұтқындалғанға дейін басқарған, сонымен қатар Кубан ауыл шаруашылығы институтында кафедра меңгерушісі болған. 1930 жылы тамызда Краснодарда тұтқындалды. 10 жылға қамалған соң ол Карлагқа келді. 1934 ж. мамырда мерзімін қысқарту бойынша босатылды. Босатылғаннан кейін ол Карлагтың ғылыми-зерттеу зертханасында біраз уақыт жұмысын жалғастырды. 1935 жылдың наурызында ол Карлаг орталық тәжірибе алаңының директоры болып тағайындалды. Нәтижелер әсер етпеді: талантты селекционер қара бидай мен тарының екі түрінің өнімді сортын шығарды, олар «долиналық». Оның үстіне, оның селекциялық жұмыстары егіс алқаптарының өнімділігін үш есеге арттыруға көмектесті. 1936 жылдың мамырынан бастап ол Кубанда жұмысын жалғастырды.

Тәжірибе станциясында көптеген Кеңестер Одағының атақты ғалымдары ізденіс жұмыстары мен тәжірибе жұмыстарын жүргізді. Солардың ішінде Чижевскийден бастап Зайцева А.А., Брушлинский С.А., Пустовойт В.С., Смирнов Д.А., Захаров С.А., Сорокин С.П. Корнилов А.А., тағы басқа ғылыми адамдар Карлагта ұзақ жылдар еңбектенді. Одақ көлемінде жұмыс жасап жатқан барлық зертханалар мен тәжірибе станцияларымен тығыз байланыста болды. Қазақстанның құрғақ далалары мен шөлейт жерлерін дұрыс суару үшін миллиондаған гектар жерді пайдалануға беруге мүмкіндік беретін кеңестік агробиологиялық ғылымның алдында үлкен міндеттер тұрды.

Атап айтқанда, осы уақытқа дейін топырақтағы ылғалдың үнемі жетіспеушілігімен жақсы өнім беретін құрғақшылық сорттарын өсіруге баса назар аударған Қазақстандағы

селекционерлер өз жұмыстарын дереу қайта құрып, сумен жабдықтауға қойылатын жоғары талаптары бар, үлкен көп дәнді масақтары мен жоғары астық өнімділігі бар бидай сұрыптауды жүргізу, бидай тұқымдарын асылдандыру керек болды.

Сол ізденіс жолдары ғалымдарды жергілікті бидай түрлерінің бірі Қарағанды облысының сол кездегі Қоңырат ауданы «Бірлестік», «Жәмші» колхоздарында тұқымы сақталған «Ақбидай» мен «Бесбасбидайдың» танылуына әкелді (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т.3-1.).

Тәжірибе станциясының ғылыми қызметкері Бычек Яков Кондратьевичтің қолымен 1949 жылдың 30 қаңтарында Қолжазба Актіде жазылғандай комиссия құрылып, сол кездегі Қарағанды облысы, Қоңырат ауданы, Бірлестік ауылына аттанады. Комиссия құрамына КСРО ауыл шаруашылығы Министрлігінің өкілі – Обухов Василий Степанович, Ішкі істер Министрлігіне қарасты Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері – Бычек Яков Кондратьевич, Қоңырат ауданы ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі - Нұртанов Сәдуақас, ауданның бас агрономы – Закарин Хамит, бөлімше агрономы – Байжасаров Омаш, «Бірлестік» колхозының төрағасы – Игембаев Қарыш, суғару бригадасының бригадирі – Байжұманов Дүйсен, звено жетекшісі – Күнжебаева Зура, астық жинау компаниясының өкілі – Исаханов Есембек болды.

Олар 1949 жылдың қыс мезгіліне қарамастан 27-30 қаңтары күндері «Ақбидай» мен

«Бесбас бидайдың» шығу тарихы мен өсіру тәсілі және тұқымдық бидайдың мөлшері қанша екенін анықтау жұмыстарымен айналысу мақсатымен Қоңырат ауданына іс сапарға аттанған.

Комиссия іс сапар қорытындысы туралы жазған ғылыми есептері, Қоңырат ауданының жерді пайдаланудың шекаралық картасы (М-61:1 000 000) мен актілері қолжазба және баспа түрінде сақталған (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т.3-1. I.80)

Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері Яков Кондратьевич Бычектің «Местная пшеница Центрального Казахстана Ақбидай» атты қолжазба мақаласында мынадай жазу бар: *«Пшеница Акбидай была завезена сюда по караванными торговыми путями из областей Средиземноморья ... Еще 100-150 лет тому назад местное население казахи в связи с невозможностью богарного земледелия из за резкой засушливости климата, своими силами по долине реки Токраун и ее притоков построили довольно развитую оросительную сеть, высевая на поливных землях в основном пшеницу и просо... Высокая продуктивность пшениц Токрауна известно давно. Еще в январе 1912 года на второй Всесоюзной выставке в Петербурге на ряду с другими сортами из Казахстана, демонстрировалась и местная пшеница «Акбидай». Академик Приянишников о Коунрадской пшеницах писал: «... Сто зерен Коунрадской пшеницы «Акбидай» весят 6,2 грамм, «Акбидай» дает от 7 до 25 побегов, число зерен в колосе от 52 до 120, средний урожай с посеянного пуда 50-60 пудов ... в 1933 году в* («Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві» КММ. Қ.26, Т.3-1. I.80)

Архивте сақталған станция құжаттарында ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты А.А. Корниловтің ізденістері нәтижесінде 1948 жылы «Социальное земледелие» газетінде «Коунрадская ветвистая пшеница» атты мақаласы жарияланады. Бұл мақалада А.А. Корнилов жергілікті «Бесбасбидайының» ботаникалық және биологиялық сипаттамасын жазады. Осы мақаладан кейін барлық республикалардың сұраптау зерттеу зертханалары мен жас натуралистер ұйымдарынан Қарағанды тәжірибе станциясына бидайдың тұқымына сұраныстар көптеп келе бастайды.

Директордың орынбасары Маштаковтың Н.Н.Орловқа жазған жазбасында былай деп жазылған:

«Н.Н. Орлову

Просьба разослать доклад «Коунрадская ветвистая пшеница» селекционерам:

1) Красноводская ГСС. - Ташкент поч/яц.65 Директору Карпенкову Бер.Вас.

- 2) *Алма-Атинская ГССст. – зав. отд. селекц. Удольской Над. Львовне*
- 3) *Семипалатинская ГССст. - директору Рифенко Мар. Алекс.*
- 4) *Уральская ГССст – директору Бараеву Алекс. Иван.*
- 5) *Шортандинская опытно-ст. - зав. отд. селекц. Кузьмину Вал. Петр.*
- 6) *Карабалыкская ГСС Куст. обл – зам. дир. Маштакову Фед. Петр».*

Осы қолжазба арқылы сол кездегі Одақ бойынша бірлесіп жұмыс атқарған тәжірибе станциялары мен асылдандыру орталықтарының атауын көруге болады.

Қарағанды тәжірибе станциясының аға ғылыми қызметкері ауыл шаруашылық ғылымидаарының кандидаты А.А. Корнилов дәнді-дақыл түрлеріне зерттеу жүргізіп, бірнеше еңбектер жазған, зерттеулерін сызба түрінде салыстырып есептеп жариялаған. Соның ішінде:

- «Қазақстанның құрғақ даласы үшін эспарцет-перспективті азықтық дақылдар»;
- «Бидай сорттарында құлақтың пайда болуына сабақ жапырақтары мөлшерінің әсері»;
- «Ірі жолақты, өнімділігі жоғары қатты бидайды іріктеу туралы»;
- «Ерте пісетін сұлы сұрыптары»;
- «Ірі құлақты жоғары өнім беретін қатты бидайды таңдау» және тағы басқа еңбектері

баспа-газет беттеріне шықты.

1949 жылдың 17 тамызында ҚазССР Ауыл Шаруашылық Министрінің аталған бидай тұқымдарына Красноводопадский, Алматы мемлекеттік сұрыптау станциясында, Қарағанды тәжірибе станциясында және Қарағанды облысының кейбір колхоздарында өсіру, дамыту туралы №27/663 бұйрығы, 1950 жылдың 4-қарашасында №53/1 «1951 жылға арналған бидай құрамының ғылыми-өндірістік жұмыстары туралы» бұйрығы шығады. Ол бұйрықта егін шаруашылығымен айналысатын колхоздарды аталған бидай тұқымымен, техникамен т.б. жабдықтау ауылшаруашылық бөлімдеріне қатаң тапсырылады.

Сонымен қатар Қарағанды тәжірибе станциясының құжаттарында зерттеу-іздеу жұмыстарын жасап, тәжірибе жүргізген А.А. Зайцеваның «Лиманное орошение в Карагандинской области», Сазанов В.И. «Опыты с зерновыми, злаками и бобовыми», Пустовойт В.С., Лещенко П.Ш., Шульга Ф.И. «Краткие правила по агротехнике богарного земледелия в хозяйстве Карлага», атты ауыл шаруашылығын дамытуға көп үлес қосқан зерттеу еңбектері қоймаларда тұрақты сақтауда.

Жалпы 1938-1946 жылдары Қарағанды ауылшаруашылық станциясының қызметкерлері өсімдік шаруашылығы бойынша ғылыми-зерттеу және эксперименттік жұмыстарды қорытындылайтын 200-ден астам ғылыми мақалалар жариялады. Жоғарыда айтылғанның дәлелі ретінде нығыздалған Г.Левиннің естеліктерін келтірейік: "Карлаг заманында бұл гүлденген бұрыш, шөлдегі оазис болатын. Алып суару жүйесі, далалар, ормандар мен емен ормандары арасында шулы. Долинка кенті жасыл желекке батып кетті "Өз мерзімін Карлаг-да өтеген, және ірі Отандық селекционерлердің бірі Яков Кондратьевич Бычек. Ол 1936 жылдың мамырында «кеңеске қарсы үгіт-насихат жүргізгені үшін» тұтқындалған. Тұтқындалғанға дейін ол соңғы мемлекеттік емтихан алдында Н.В.Гоголь атындағы Нежин педагогикалық институтының агробиологиялық факультетінен «жұдырықтың ұлы» ретінде шығарылған. Я.К. Бычек: «1936 жылы 15 қыркүйекте Қарабас станциясына келдім. Осы жерден Долинкаға өтіп, мені суармалы тәжірибе алаңына бекітті. Жерсіндіру және жаңа ауыл шаруашылығы дақылдарын шығару мәселелеріне назар аударма бастады». 1941 жылы мерзімін өтегеннен кейін Я.К. Бычек НКВД АШМ-де жұмыс істеуге қалды, онда дәнді дақылдар мен көпжылдық шөптерді сұрыптау бөлімінің меңгерушісі болды. Ол «бес жыл ішінде селекционердің ісіне үйренгендіктен, басталған жұмысты тастап кету аяныш болар еді. Жаңа сортты шығару үшін 5-10 жыл, тіпті 15 жыл үздіксіз тәжірибе қажет». Ғалым жаңа эспарцеттің (бұршақ тұқымдас өсімдіктер) авторы болды, оны «құмды жақсартылған алқап» деп атады.

Карлаг шаруашылығының негізгі бөлігі Қарағанды мен Ақмола облыстарының территориясын алды. Егер 1931 жылы Карлаг территориясы 53 мың гектар болса, 1941 жылы 1780650 гектар болды. Егер 1931 жылы Карлагта 14 белімше, 64 учаске болса, 1941 жылы 22

бөлімше, 159 учаске болды. Ал, 1953 жылы 26 бөлімше, 192 /лагерь учаскесі болды. Әрбір бөлімше кезегінде бірқатар шаруашылық бөлімшелеріне бөлініп, нүкте, ферма деп аталынды. Лагерде 106 мал шаруашылығы фермасы, 7 бақша мен он егістік учаскесі болды.

Лагерь шаруашылығы Қарағанды облысының 5 әкімшілік ауданын қамтыды: Нұра, Тельман, Шет, Жаңаарқа. Карлагтың жер аумағы солтүстіктен оңтүстікке қарай -300 км, шығыстан батысқа -200 км жерді қамтыды. Мұнымен қатар екі бөлімше – Ақмолада – 350 км, Балқашта – 650 км қашықтықта орналасты. Орталығы Долника селосы Қарағанды қаласынан 45 шм жерде болды. Әр жыл сайын лагерь жері үнемі дамып отырды. Мысалы 1931 жылы 11 бөлімше (Волков, Самарское, Шерубай-Нұра, Долинск, Қотыр, Просторный, Бидаик, Көктің көл, Бұрма және Ортау, ал 1940 жылы – 22 бөлімше, 159 учаске, ал 1953 ж. – 26 бөлімше, 192 лагерь нүктесі.

Карлаг ауыл шаруашылығы 1930 жылдардағы архив құжаттарындағы деректер бойынша алғашқы кезеңде 10 бөлімше, 53 өндірістік учаскелер, 130 лагерь нүктелері болды. Лагерь жерінің біршама бөлігі жартылай шөлейтті аймаққа жатты, жылдық жаңбыр жауын - шашын деңгейі де жоғары дәрежеге жетпеді.

Ауыл шаруашылығында мал шаруашылығы да қатар дамыды. Бұл шаруашылықты 1934 жылғы есептен көруге болады.

Кесте 1. 1934 жылғы есеп

	1934 ж. 01.01 мал бас саны	сойылғаны	басқа жаққа кеткені	01.03. 1934ж бас саны	барлығы
Ірі қара мал	29978	8496	1074	31220	40790
Қой	51319	1501	3012	83945	88458
Шошқа	2482	-	878	6260	7138
Құс	1780	-	-	5937	5937

1932 жылы лагерь шаруашылығына жергілікті ірі қара малмен, асыл тұқымды герафорд сиырларын будандастыру басталды. Бұл үшін 10 ірі герафорд бұқасын жергілікті екі мыңнан астам баспен синтетикалық байланыстыру жұмысы басталды.

Сүт бағытында қазақы сиырмен мен қызыл сиырды будандастыру 1934 жылы біршама басқа жетті. Қойлардың тұқымын жетілдіру де қолға алына бастады. Қой малының салмақ басуы етті болуына көңіл бөлінді. 12 айда жас малдың салмақ қосу өсімі: 1932 жылдың көктемі -114 кг, 1933 жыл – 130 кг, 1934 жыл – 172 кг

Мал шаруашылығы қысқа дайындығы ірі қара үшін 38 баз, ұсақ мал үшін 23 қашар дайындалған. Мал шаруашылығы мамандары да үнемі бір жұмысты атқарады.

Мал шаруашылығы өнімін артыру мақсатында өсімдік шаруашылығын қатар жүргізілді. Себебі мал қосымша мал қорегі ретінде күнбағыс та пайдалы болып табылады.

Егістік алаң бойынша Карлагта 1930 жылы 4000 га, 1931 жылы 11,3 мың га, 1932 жылы 23,4 мың га, 1933 жылы -25,6 мың га, 1934 жылы -33,1 мың га игеру жоспарланды. Көктемгі егіс себу уақыты 37 күннен 23 күнге қысқарды. Осы уақытта егіс салу аяқталды. Бұл егіс салу уақыты қысқарумен жер жер өңдеу уақыты да жаңа уақытта қысқарған уақытта өткерілді.

Егіс жинау көктемнің кеш келуі, жаз айының салқын болуына қарамастан, біршама нәтиже берді. Карлаг бойынша жиналған егіс өнімі: арпа 10,6 центнер, бидай 10,6 центнер, сұлы 10,8 центнер, тары 15,8 центнер, тары 8,5 центнер, күнбағыс 5,8 центнер жиналған. Жалпы жиналған астық өнімдері 23198 тонна болды.

Сурет 1. Арпа

Үш жылда Карлаг ірі көкөніс шаруашылығы болып, лагер сұранысы мен қатар басқа өңірлерге дайындап отырғағы келесі кестеде көрсетілген.

Кесте 2. 1931-1934 жж. егіс жинау көрсеткіштері

	1931ж	1932 ж.	1933ж.	1934ж.
Орташа өнім	4,5 ц	2 ц	5,9 ц	8,5 ц
Жиналған өнім	4475 т	4492 т	14251 т	23198 т

Жерді суландыру үшін әрине жақын өзен сулары, көл сулары пайдаланған жоғары өнім беретіні белгілі. Бұл су желісі сонымен бірге мал асырауға да пайдасы зор. Сондықтан өзен маңынан кең су алқаптарын қолдануды Жаңаарқа ауданы, Батық тәжірибелі станциясы жұмысынан көре аламыз. Карлаг Батық бөлімшесінде егістің бірнеше түрі өсірілді. Бұл жерде екі жылда Орталық Қазақстанға таралатын тәжірибе жинақталды. Мәселен егістік алаңдарында суармалы егістік және суарусыз алқаптар алынды.

Кесте 3. Екі жылда жинақталған әр гектардан алынған өнім бойынша

Егіс түрлері.	Суландыру арқылы		Сусыз өнім алу	
	Астық	солома	астық	солома
1. Жаздық бидай...	15,2	00,0	2,45	6,4
2. Арпа	16,3	02,9	1,2	6,0
3. Сұлы	17,1	26,8	2,3	9,8
4. Тары	19,3	42,5	8,5	19,9
5. Бұршақ	10,0	18,7	2,1	4,8
6. Күнбағыс.	16,1	-	8,1	12,1
7. Дән ...	22,5	64,5	-	-

Бұл ақпараттар, олар ең алдымен суармалы егіншіліктің орасан зор артықшылықтарын көрсетеді. Гектарына 750 кб/м екі есе суару кезінде және Батық топырағының жағдайы астықтың өсуіне айтарлықтай қолайлы жағдай туғызады. Суару кезіндегі астық шығымы жаңбырлы егіншілік жағдайындағы өнімнен 7-10 есе жоғары [4].

Жалпы, жем шөп өсімдіктері: сұлы, арпа, жүгері және майлы дақылдар-күнбағыс, концентратор ретінде-торт, суармалы жем шаруашылығында пайдалану үшін сәтті ұсынылуы мүмкін. Қазақстан орталығы күштік өсімдіктерге қатысты да айтуға болады.

Карлагтың Батық тәжірибе алаңында қуатты дақылдарды өсіру барлық сыналатын өсімдіктер үшін өте оң нәтиже берді. 2 жыл ішінде жүгері ең жоғары өнім берді.

Кесте 4. Күнбағыс, жүгері, сорго қосымша жем ретінде гектарына жинақтау

Егістік түрлері	Суару қолданбағанда			Суару қолданғанда		
	1931 ж.	1932 ж.	орта.	1931 ж.	1932 ж.	орта.
1.Күнбағыс.	100,1	96,3	98,2	328,5	253,6	291,6
2.Дән.	112,8	118,7	115,7	458,8	317,6	377,7
3.Сорго...	-	90,0	-	252,6	243,6	248,2

Сүрлем салмағының өнімділігі бойынша күнбағыс екінші орынға ие болды, бірақ сортты таңдағанда / мақаланың басында дөңгелек ««гигант» күнбағыс сүрлем салмағының шығуы туралы мысалды қараңыз. Күнбағыспен сүрлем салмағының өнімділігі сөзсіз күрт артуы мүмкін. Батық тәжірибе алаңында шөптермен жүргізілген тәжірибе шөп егуді енгізу кезінде бірнеше рет оң шаруашылық сәттерін көрсетті.

Тәжірибенің авторы Милков П. Н. Топырақ құрылымын бұзушы ретінде шөп сынасының маңызды қасиетін көрсетеді, сонымен бірге тұздылықты төмендетеді және осылайша егістіктердің жалпы құнарлылығын арттырды. Бір жылдық және көп жылдық шөптер сынақтан өтті.

Сурет 2. Сүрлем жүгері

Ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында НКВД кеңшаруашылығы жаныан Қарағанды ауыл шаруашылық тәжірибелі станциясы 1938 жылы құрылды. Бұл бірнеше суармалы, жайылымдық, алқаптарды тәжірибе жасауынан біріккен зертханалар және ғылыми мекемелер бұлар кейін Қарағанды тәжірибелік станциясы болып құрылды. Осы кезден бастап КСРО Халық Кеңесінің шешімімен Қарағанды облыстық мемлекеттік будандастыру станция қызметін де атқарады. Тәжірибелік станция бес бөлімнен құралды: 1) дәнді, майлы дақылдар мен жемшөп шөптерін іріктеу және тұқым шаруашылығы 2) агротехника және агрохимия, 3) көкөніс шаруашылығы, 4) жеміс өсіру және 5) өсімдік қорғау.

Тәжірибе станциясы шөлейт шекарада, құрғақ емес дала аймағында орналасқан. Мұнда жауын – шашынның мөлшері өте аз-жылына шамамен 190 мм, топырақ ашық каштан.

Сурет 3. Суармалы жүгері

Орталық Қазақстан соның ішінде Қарағанды облысы ертеден мал шаруашылығымен айналысып келе жатыр. Мұнда егіншілік даму кезеңінде болды және үнемді егіншілікті ұйымдастыру, ең алдымен, жергілікті қатал климаттық жағдайларда өсіруге болатын сорттарды қажет етті. Сондықтан Станция дәнді дақылдармен, майлы дақылдармен және жемшөп шөптерімен селекциялық-тұқым өсіру жұмыстарын кең көлемде жүргізуі керек еді. Дарвин-Мичуриннің ілімдеріне сүйене отырып, академик Лысенконың әдістерін қолдана отырып және кеңестік Агробиология ғылымының барлық жаңа жетістіктерін ескере отырып, Станция айтарлықтай жетістіктерге жетті оның ғылыми қызметкерлері 13 дақыл бойынша 40-тан астам жаңа сортты өсірді (Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві, Қ.26. Т. 3-1. І. 20).

Орталық Қазақстанда ірі мал шаруашылығы табысының шешуші факторларының бірі жемшөп мәселесін дұрыс қою және шешу болып табылды. Көптеген ғасырлар бойы көшпелі жергілікті халықтың табиғи-тұрмыстық өмір сүру жағдайларының өзіндік ерекшелігі, екінші жағынан, бізді жергілікті жағдайда ірі мәдени мал шаруашылығы шаруашылығында жем-шөп проблемасын шешуге негіз болатын деректердің толық болмауы фактісінің алдына қойды.

Жергілікті жемшөп ресурстарының физиологиялық қоректік құндылығы туралы ғылыми деректердің толық болмауы жануарларды ұтымды нормаланған азықтандыру мәселелеріне қатысты, әрине, жергілікті мал шаруашылығын сапалы жақсарту (физиологиялық және шаруашылық тез пісуі, тірі және сойыс салмағының артуы, ет формалары мен сапасын беру және т.б.) ісіндегі жоспарлы жұмыс туралы айту мүмкін емес еді.

1930 жылдарға дейін Орталық Қазақстанның мал шаруашылығы совхоздарында қысқы нормаланған азықтандыру мәселелері шаруашылық норма деп аталатын - бір басқа 10 кг шөп және 12 кг есеппен айқындалды. біздің совхозда. Осы шаруашылық нормаға сүйене отырып, совхоздар өздерінің азықтық қысқы теңгерімін құрады.

Мұндай нормаланған азықтандыру шаруашылық сипаттағы есептеулерге қысқы қордағы азықтың мөлшері және оны азықтандыру кезінде жұмсау туралы айқындылықты енгізе отырып, әрине, жануарларды физиологиялық нормаланған азықтандыруға көзқарас тұрғысынан мүлдем қанағаттанарлықсыз болып табылады және тиісінше ұтымды етуді талап етеді.

Жергілікті ауыл шаруашылық-теріс биологиялық ерекшеліктерінің кейбіреулері азықтандырудың басты факторы болып табылады. Бір жағынан, ал екінші жағынан мал шаруашылығын жүргізуінің шаруашылық-тұрмыстық жағы осы биологиялық ерекшеліктерді тудырды. Осы ерекшеліктердің кейбіріне биологиялық ерекшеліктерді және оларды негіздейтін себептерді түсіну ғана Қазақстан жағдайында малды азықтандыруды ұтымды ету

кезінде алдымызда тұрған жемшөп мәселесін шешу міндетімен байланысты барлық факторларды дұрыс ескеруге мүмкіндік береді. Осындай неғұрлым сипатты ерекшеліктердің бірі (өткен жылдардағы совхоз материалдарының деректері бойынша) басқа ІҚМ нәсілдерінде орын алатын аналардың салмағынан 3-8% құрайтын, туған кездегі бұзаулардың салмағы өте аз 7-9% болып табылады.

Карлаг совхоздарындағы сиырларды қысқы азықтандырудың шаруашылық нормасына сүйенсек - 12 кг шөп, тіпті осы шөптің құнарлылығын сапасыз шалғынды шөп ретінде бағалағанда да (Кельнер кестелері бойынша эквивтің 18,9 крахмалы және ұйытылатын ақуыздың 2,5%) физиологиялық нормалар (профессор Поповтың нормалары) бойынша есептеулер кезінде шөпті тәуліктік берудің көрсетілген мөлшерінде (12 кг) жеткілікті қоректік заттар, атап айтқанда біздің сиырларымызды сүйемелдейтін азықпен, сондай-ақ төл сиырлардағы ұрықтың қалыпты дамуын қамтамасыз ету үшін сіңірілетін ақуыз. Алайда, аталған шаруашылық норма бойынша мұндай азықтандырудың жеткіліксіздігі анық екенін көріп отырмыз. Шөптің қоректілігін болжамды бағалауға, сондай-ақ малымызды қысқы азықтандыруды шаруашылық нормалауға тиісті түзетулер енгізу үшін оның нақты физиологиялық қоректік құндылығын білудің өткір қажеттілігі алдында тұрды.

Қазақ малының тағы бір биологиялық ерекшелігі оның өмірінің бірінші және екінші қысында төлдің дамуының кідіруі болып табылады. 6-12 айлық және 1,5-2 жастағы төлдерді қыста азықтандыруда осы төлдерді ақуыз қоректендірудің жеткіліксіздігіне байланысты консервациялауды бірнеше рет қолданылған.

Пішенде бұршақ өсімдіктерінің жоқтығы, әсіресе оны кеш жинап алу осы малдың ең аз тамақтануындағы белок туралы мәселе қойылды. Қарағанды облысы жағдайында шөптің негізгі азығы болып табылатынын назарға ала отырып, жергілікті шөптің әртүрлі ассортиментінің физиологиялық қоректік құндылығын білу қажеттілігі фактісінің алдында тұр, ол жас малдың пішен сапасымен азықтандыруға деген белоктық қажеттілікті қанағаттандыру үшін осы мақсатқа арналған малдардың осы санатының рационасында құнарлы жем қажеттілігін төмендетуге мүмкіндік береді.

Басқа санаттағы ірі қара малды да, қойларды да, атап айтқанда, сауын сиырлар мен қысқы және көктемгі қонақ үйлер мен төлдердің қосалқы қойларын да азықтандыру мәселелері пішеннің салмақтық сапасы бойынша емес, оның физиологиялық қоректік құндылығы бойынша тиісті бағалауды талап етеді. Бұл совхоздарда «шаруашылық нормалары» бойынша нормалауды негізге ала отырып, қыста қажетті шөп мөлшерін есептеу кезінде орын алды.

Осылайша, бұзаулардың құрсақтағы өмір сүру кезеңіндегі дамымағандығымен күрес, сондай-ақ олардың эмбрионнан кейінгі дамуының кейінгі жас кезеңдеріндегі балапандардың қалыпты дамуы үшін күрес -бұл ең алдымен шаруашылықтың жемшөп ресурстарының физиологиялық қоректік құндылығын зерделеу және білу және оларды ұтымды пайдалану.

1932 жылғы қарашада пайда болған зертхана жұмыстарының негізіне ең алдымен дала және шалғынды көлтабаны, шөмішті-типті, шөмішті, жусанды, эльмусты, шиелі және басқа жергілікті шөптің негізгі ботаникалық түрлерінің қоректік құндылығын (бір жағынан, олардың ботаникалық құрамын, ал екінші жағынан, олардың уақытын негізге ала отырып) зерттеу міндеті кіреді. Бұдан басқа, зертхананың жұмыс бағдарламасына қылшық сабақты өсімдіктерден: қарағайлы, эльмусты, шиелі шөптен, сондай-ақ қылшық жемді биологиялық дайындаудың әртүрлі тәсілдерінен шөпті механикалық ұсақтаудан (сүрту жолымен) физиологиялық тиімділікті зерделеу кіреді.

Карлаг басқарма бастығы Чунтоновтың жеке көмегі арқасында Қазақстанда ғылыми-тәжірибелік жұмыс үшін ғана емес, өзінің ауқымы мен зерттеу нысандарының саны бойынша да өте үлкен жұмыс ұйымдастырылып, өткізілді. Бұл жұмыстар қысқа мерзімде жекелеген тәжірибелік мекемелер үшін еліміздегі тәжірибелік іс тарихында орын алмаған еді. Физиологиялық зертхана 29 физиологиялық сынақ жүргізді. Зертхана қошқарлар мен құмыраларда эксперимент жасады. Физиологиялық сынақтар материалдарын химиялық өңдеу-жемшөп, нәжіс және жемшөп саяжайларының қалдықтарын талдау Карлаг

агрохимиялық зертханасында жүргізілді. Бұл жұмысты агрохимиктер В.П. Иллюстриев, С.П. Орлов, К.Л. Вербецкий, А.Д. Щепановский, С.П. Сергиевский, В.Ф. Поляков, А.Л. Великолепов және К.Д. Корсаков орындады.

Станцияның маңызды міндеті орталық Қазақстанда 1937 жылы мұнда елеусіз орын алған күздік дақылдарды енгізу болған. Қарағанды облысында күздік дәнді дақылдар егілген алқаптың 0,5% -ын алып отырды.

Станция шығарған Долинская күздік қара бидай сорты қыстың ерекше төзімділігі мен құрғақшылыққа төзімділігінің арқасында күздік сынаның тез өсуіне ықпал етті. Долиналық қара бидай Приморск өлкесінде және Қазақ КСР-інің 5 облысында аудандастырылған.

Долинская қара бидайының негізгі кемшілігін, атап айтқанда оның ұсақ күлділігін жою үшін академик Т.Д.Лысенко ұсынған әдістемеге сәйкес жұмыс жүргізілді, нәтижесінде 1949-1950 жылдары берілген «Долинка гибриді № 2» деп аталатын келешегі зор ірі дәнді сорттың бірі анықталды. Мемлекеттік сорт сынағына ұсынылды.

Станция Алтай өңірінде, Омбы облысында және Қазақ КСР-інің 6 облысында дәнді дақылдардың сорттарын сынау жөніндегі мемлекеттік комиссиямен аудандастырылған Алабас күздік бидайының қыста төзімді сорттарының бірін шығарды.

Долинск күздік қара бидай да, Алабас күздік бидай да біздің Қарағанды совхозында күздік дақылдардың барлық егіс алқабын алып жатыр. Станция сондай-ақ күздік бидайды дұрыс суару жағдайында да сұрыптайды. Жаңа жоғары өнімді Эритроспермум 22297 сорты ұсынылды, оның түсімі гектарына 40 центнерге жетеді, Алабас сортынан 8-10 центнерге артық. Сол сорт 1945 жылдан бастап Қазақстанның сорт учаскелерінде сынақтан өткізілді. 1950 жылы 300 гектарға жуық алқапқа егілді.

Қазақстанның даласында ежелгі тары мәдениеттің бірі. Сондықтан станция ең бай жергілікті материалды жинап, онымен үлкен табыспен аяқталған селекциялық жұмысты кең ауқымда өрістетуге мүмкіндік алды. Долинское 86 тарысының сорты КСРО-ның рекордтық өнім беретін 20 облысында аудандастырылғанын көрсету жеткілікті. Станция Қарағанды және Ақмола облыстарында, сондай-ақ Қарағанды совхозында шығарған тарының сорттары осы дақылдың барлық егіс алаңын алып жатты.

Станция Мемлекеттік комиссияға Отан соғысы жылдарында тағы 6 жаңа сортты тарыны берді. Жергілікті жағдайлар үшін неғұрлым құнды Долинское 3151 сорты болды, ол 1950 ж. совхоздарда өндірістік егістіктерінде 5000 гектардан астам алқапты иеленді. Осы сорттардан Батыс Сібірдің солтүстік орман аймағы үшін болашақ 3097 және 5085 сорттар болуы мүмкін, олар осы аймақтың сорт учаскелерінде гектарына 25-30 ц өнім береді.

Дәнді-жемдік дақылдардан станция Мемлекеттік комиссияға арпаның екі сортын берді, оның ішінде Медикум 8955 Алматы облысының тау бөктеріндегі аудандарға бөлінген.

Сурет 4. Арпаны суару мерзімдері мен нормаларын зерттеу бойынша тәжірибенің жалпы түрі

Дәнді-бұршақты дақылдардан мемлекеттік сорт сынағында станцияның екі сорты бар: Виктория Долинская, Долинский № 1 Ауған бұршағы.

Станция күнбағыстың 3 жаңа жұқпалы түрін шығарды - жақсы майлы дақылдары бар және көктемгі үсікке төзімді Қарағанды № 2, № 3 және № 4. Бұл гибриді сорттар 1950 жылы Қарағанды совхозында майлы дақылдардың егістік алқабының 21% -ын алып отырды.

Картоп селекциясы станцияларының көпжылдық жұмысы ғылыми-әдістемелік тұрғыдан айтарлықтай қызығушылық тудырды. Станция әзірлеген Кеңестік агробиологияның соңғы жетістіктеріне сәйкес жаңа әдіспен картоптың бірнеше өнімділігі жоғары сорттары шығарылды, олардың ішінде өндірісте әсіресе тез таралған № 958, № 1211 және № 580 сорттар 1949 жылы шығарылған. Қазақ КСРО-ның көкөніс дақылдары жөніндегі мемлекеттік комиссиясы оларды Қазақстанның бірқатар солтүстік облыстары үшін аудандастырды.

1950 жылы станция Қазақстанның мемлекеттік көкөніс учаскелеріне сынау үшін картоптың тағы үш жаңа сортын берді: № 792/Рекорд/, № 1424. Қарағанды совхозындағы картоптың осы сорттарының барлығы осы дақылдың 73% -ын алды.

Станция Қарағанды облысында аудандастырылған Эрлиана-Долинская 142 қызанағының тез піскен және өнімді сортын шығарды. Вегетативтік будандастыру арқылы, томат пен картопқа себу арқылы Грунтово-Долинский 110 қызанағының жаңа келешек сортын алды, ол әсіресе топыраққа егілген кезде және суыққа төзімділігі жоғары 65 т/га дейін өнімділікке ие. Станцияда көкөніс-бақша дақылдарының келесі сорттары шығарылды: Қарағанды совхозының бақшаларында едәуір алқаптарды алып жатқан долин 87 қырыққабаты, долин сәбізі, Стоко 105 және № 115 қарбыз, № 316 қауын және Долинский 403 бұршақ.

Қырыққабат тұқымының өсуіне байланысты шаруашылық оның тұқымын сырттан әкелуге мәжбүр болды. Қырыққабаттың тұқым шаруашылығы мәселесі станция әзірлеген осы дақылдарды жазғы отырғызу әдісінің арқасында толық шешілді. Жеміс-жидек дақылдарының селекциясы станцияда дәнді және көкөніс дақылдарына қарағанда біршама кеш басталды, бірақ соған қарамастан станция бағбандық бойынша өз жұмысында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Жеміс-жидек екпелері станцияда 150 гектардан астам жерді алып жатты.

Селекциялық жұмыстардың кең үрдісі өрістетілді, олардың мақсаты ірі жемістілер мен суық жергілікті жағдайларда өсуге бейімделген сорттарды еркін нысанда жүргізу. Будандастыру И.В. Мичурин және Т.Л.Лысенко әдістерімен жүргізіледі. Алма, алмұрт, өрік, шие, құлпынай сияқты бірнеше мың гибриді көшеттер бар. Сүйекті және жидекті бірқатар көшеттер жеміс беру кезеңіне кіреді, олардың ішінен іріктеп алынған, бірақ бірқатар аса құнды түрлері бар.

Осылайша, іріктеп алу арқылы дәмі, қант құрамы (18% дейін) және жеміс салмағы (29 граммға дейін) жағынан ерекшеленетін 17 түрлі құйылыс түрі бөлініп алынды. Станция толығымен ауаға төзімді «Долинский розовый» қарлығаш сортын бөліп алды, ол 1950 жылы 1946 жылғы бір бұтадан орта есеппен 1037 грамм өнім берді. Бұдан басқа, станцияда шие, құлпынай және қарақат түрлерінің бірнеше түрі болды. Дақылдарды агротехникасының нақтылануына қарай олардың станциядағы өнімділігі жүйелі түрде артырып отырды. Мысалы, 1950 жылы станцияның көкөніс шаруашылығы бөлімі 273 картоп, 238 қырыққабат, 553 қызанақ, 457 қызылша, 536 сәбіз, 435 қияр өнімін алды. Кейбір агротехникалық тәжірибелерде жоғары деңгейдегі буындар мынадай жоғары көрсеткіштер алды: картоп 435 ц, қырыққабат 1487 ц, қызанақ 903 ц және сәбіз 928 ц.

Станция Қарағанды совхозының ауыспалы бағбандарының жинақталған тәжірибесі және өздерінің ғылыми-агротехникалық жұмыстарының негізінде жеміс және жидек тұқымдарын табысты көрсетудің және Орталық Қазақстанда тұрақты бағбандық жүргізудің толық мүмкіндігін ғана емес, сондай-ақ жыл сайынғы орнықты өнім алудың толық мүмкіндігін дәлелдеген жергілікті жағдайлар үшін негізгі агротәсілдерді әзірледі және өндіріске енгізді.

Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің алдына төртінші бесжылдықта жаңа маңызды және маңызды міндеттер қойылды, оларды табысты шешу үшін,

ең алдымен, өткен кезеңді жан-жақты зерделеу және қатал және қиын климаттық жағдайларда шөлейтті игерудің бай тәжірибесін қорытындылау қажет еді.

Бұл тәжірибе баспа бетінде материалында жария болды: кітаптар мен брошюралар, көптеген арнайы және жалпы журналдар мен газеттерде таралған мақалалар мен жазбалар жария болды. Бұл материалдың қаншалықты үлкен екендігі, ең болмағанда, Қарағанды облысының ауыл шаруашылық мекемелерінде 1931 жылдан 1946 жылға дейін ауыл шаруашылығының әртүрлі салалары бойынша 200-ге жуық жеке басылымдар шығарылғанын және олардың арасында өндіріс үшін Қарағанды станциясы құрастырған маңызды әдістемеліктер де бар. Олар «Агротехника полевых культур» 1941 ж., «Агротехника овощных культур» екі басылым 1941 ж. және «Агротехника плодово-ягодных культур» 1943 ж.

1950 жылғы қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Қарағанды тәжірибе станциясының жұмысы туралы арнайы қаулы қабылдады, онда оған «Орталық Қазақстанның құрғақ даласы мен шөлейттерін ауыл шаруашылығында игеруге байланысты мәселелерді ғылыми-зерттеу әзірлеу салаларында елеулі жетістіктер» жасалғаны атап көрсетілді.

Станцияның жемісті жұмысы Кеңестік арнайы баспасөзде бірнеше рет атап өтілді. Мәселен, 1950 жылғы 8 «Селекция және тұқым шаруашылығы» журналында орналастырылған «Қазақ КСР-інің селекциялық және ауыл шаруашылығы тәжірибе станцияларындағы Мичурин ғылымы» деген мақалада селекция, тұқым шаруашылығы жөнінде кешенді жұмыстар жүргізетін Қарағанды ауыл шаруашылығы станциясының «елеулі жетістіктері» көрсетілді. Дәнді, майлы және жем-шөп дақылдарының агротехникасы, физиологиясы, көкөніс шаруашылығы, жеміс шаруашылығы және ауыл шаруашылығы ғылымы мен ауыл шаруашылығы өндірісінің басқа да бөлімдері бар.

Айта кетейік, Станцияның қызметкерлері 1938-1946 жылдары Қарағанды облысының жағдайында өсімдік шаруашылығы бойынша ғылыми-зерттеу және сынақтық жұмысты айғақтайтын 150-ден астам мақала жариялады.

Қарағанды еңбекпен тузу лагерінде бірнеше жыл бойы ауылшаруашылығы бағытында еңбек жасаған ғалымдардың еңбегі де өлшеусіз, ерен болды. Осы тәжірибелер кейінгі жылдары да Орталық Қазақстанның аталмыш сала бойынша қолданып келді. Бұл ел экономикасына қосылған қомақты үлес еді. Қазіргі кезеңде егісті баптау, жер құнарын сақтау жағдайында бұл өте өзекті мәселе болып табылмақ.

Станцияның өндіріске негізгі көмегі Қазақстанның басқа облыстарында жоқ Қарағанды, Ақмола аудандарының тұқым шаруашылықтарын элиталық тұқым материалымен қамтамасыз ету болды. Бұл станция жұмыс істеп тұрған уақыт ішінде толық және үздіксіз жүзеге асырылды.

КСРО және Қазақ КСР ауыл шаруашылығы министрліктерінің жоспар-тапсырыстары жыл сайын 100% -дан маусымдық астықты тапсырудың 13 жылындағы 140% орташа есеппен

110% құрады. Осы уақыт аралығында станция мемлекетке 50 мың центнерден астам дәнді дақылдардың, майлы дақылдар мен шөптердің бірінші сыныпты ең жақсы тұқымдарын берді.

Сонымен қатар, станция жоспардан тыс тәртіпте Қарағанды облысының ұжымшарлары мен совхоздарын елеулі көлемде картоп пен көкөніс дақылдары ең жақсы тұқымдарын қамтамасыз етті.

Ақырында, Қарағанды облысының барлық дерлік бау-бақша екпелері отырғызылған, олардың ауданы 1950 жылы 1500 гектарға жеткен. 1950 жылы станция 100 мың тұқымдық және тұқым көшеттерін өндіріске жіберді, 1951 жылы 400 га жерге 124 мың, ал 1952 жылы 250 мың дана көшет отырғызу көзделіп отыр. Мұнымен қатар, жидек дақылдары - құлпынай мен таңқурай отырғызу материалдарын станция шектеусіз мөлшерде босатады.

1948 жылдан бастап тәжірибелік станция өзінің міндетін Қазақстанның солтүстік облыстарындағы ұжымшарлар мен сорғыларды жан-жақты енгізу болып табылды. 1950 жылдың көктемінде станция қызметкерлері Қарағанды, Ақмола және Көкшетау облыстарының ұжымшарында 8500 гектар күздік бидай егістігіне мұқият тексеру жүргізді.

Қорытынды

Біздің еліміз аграрлы, мал шаруашылығы дамыған мемлекет болғанымен, бұл тақырып бүгінгі күні ең өзекті болып табылады. Соның сан қырлы шешімдері осы Қарағанды тәжірибелі ауыл шаруашылығын ондаған жылдар бойы мыңдаған гектар жер игерілді.

Қарлагтың ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы саласындағы рөлі ел тарихындағы қайшылықты, бірақ маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл жүйе тек қана қудалаулар мен ауыр еңбектің символы болып қоймай, сонымен қатар сол замандағы өндірістік тәжірибенің ерекше үлгісі ретінде қарастырылады. Қарлагта еңбекке тартылған тұтқындардың ауыр еңбегінің арқасында Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларының кейбір бағыттары дамыды.

Сол кездегі аграрлық тәжірибе бүгінде тарихи сабақ ретінде қарастырылуы тиіс. Бір жағынан, бұл адам құқықтарын бұзудың мысалы болса, екінші жағынан, ол Қазақстанның экономикалық дамуының негізін қалаған маңызды қадамдардың бірі болды. Қарлагтағы өндірістік жұмыстардың нәтижесінде ауыл шаруашылығының жаңа тәсілдері енгізіліп, жерді игеру мен мал өсіруде үлкен тәжірибе жиналды.

Бұл кезеңнен алынған сабақтар бүгінгі күнгі ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы салаларын дамытуда маңызды рөл атқара алады. Тарихты ұмытпау арқылы біз болашақта әділетті және тиімді аграрлық саясат құруға мүмкіндік аламыз. Қарлагтың тарихи тәжірибесін зерттеу – бұл Қазақстанның өткені мен болашағын байланыстыруға бағытталған маңызды қадам.

Осындай терең зерттеулер ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығы саласының тұрақты дамуына және ауылдық аймақтардың өркендеуіне ықпал ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

Арендт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. - 672 б

Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. М.: РОССПЭН, 2001. - 354 б.

Зевельев А. И. Истоки сталинизма. Лекция к курсу «Политическая история XX века». Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1990. - 119 б.

Казкрайком ВКП (б). Архив Президента Республики Казахстан, Қ 141. Т. 17, I. 6550

Коэн С. Большевизм и сталинизм. М.: Философия, 1989. - 574 б.

Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 80. Труды НИСа том III МИЛЬКОВ П.Н. «Отчет Батыцкого опыт. поля за 1931 и 1932 гг.

Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 80. Пустовойт В.С. Краткий отчет богарного опытного поля об итогах НИР. М. 1933.

Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, I. 20. Доклад по теме «Итоги и перспективы научно-исследовательской работы СХОС» Том 2 . Фото

Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26. Т. 3-1, Н.М. Русанов Итоги научной деятельности Карагандинской сельскохозяйственной опытной станции совхоза НКВД (1938-1945).

Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві. Қ.26, Т. 3-1. Н.И. Орлов О библиографии сельскохозяйственной литературы по Центральному Казахстану.

Мальсагов С.А. Адский остров. Советская тюрьма на далеком Севере. Лондон.: Издат. центр «Эльфа», 1926. - 315 б.

Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме. М.: Прогресс, 1990. - 256 б.

Мельгунов С.П. «Красный террор» в России. 1918–1923. Берлин.: Ватага, 1924. - 203 б.

Нечкина, М.В. Встреча двух поколений. М.: Наука, 1980. - 568 б.

Пельчих А.В. «Растительный покров Тельманского и Жана-Аркинского районов Карагандинской области», опубликованное в «Трудах научно-исследовательской лаборатории КарЛАГа». Казахский институт экономики сельского хозяйства. 1932 г.

Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. М.: Мосполиграф, 1923. -223 б.

Поляков Ю. А. Великий рубеж истории. М.:Наука, 1967. - 206 б

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С. Д. Карлаг.- Караганда: Нац. Агенство по делам печати и массовой инфор. Республики Казахстан, 1997. -175 с

Ширвиндт Е.Г. Наше исправительно-трудовое законодательство. М.: Изд-во НИИ при ГУЛАГе МВД СССР, 1925.- 51 б.

Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Лондон.: Прометей, 1955. 315 б.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1994. - 528 б.

Applebaum A. GULAG. A history of the soviet camps. Penguin Books, 2004. - 231 p.

Conquest R. Soviet deportations nationalities. L.; N. Y., 1960.- 230 p.

Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. Forced labor in Soviet Russia. New Haven, 1947. - 213 p.

Getty J.A., Rittersporn G.T., Zemskov V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence //American Historical Review. October 1993. P. 1017-1049; ГУЛАГ: Экономика принудительного труда: Сб. научных трудов. М.: Три века истории, 2005. - 568 б.

Stark M. Frauen in Gulag: Alltag und Überleben, 1936 bis 1956. Munchen, 2003. - 315 p.

Темиргали Т. Аршабеков^{1*}, Дария М.Ибраева²

Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации, Караганда, Казахстан

² Общеобразовательная школа им. Г. Мустафина, Караганда, Казахстан

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРЛАГА

Аннотация. В статье рассматривается история и состояние сельского хозяйства в Карлаге – одном из самых известных трудовых лагерей в Советском Союзе, расположенном на территории современного Казахстана. Особое внимание уделяется тому, как управление лагерем использовало сельское хозяйство в качестве инструмента для обеспечения продовольственной безопасности и самообеспечения лагеря.

Авторы анализируют организацию аграрного производства в Карлаге, включая использование техники, технологий и методов управления. В статье рассматриваются ключевые аспекты сельскохозяйственной деятельности, такие как эффективность производства, влияние на экономику лагеря и регион, а также особенности аграрной политики лагеря.

Работа основана на систематическом анализе архивных документов, рукописей и дневников исследователей Карлага, а также на данных современных научных исследований. В исследовании представлены фотоматериалы из архивов, схемы и таблицы, которые иллюстрируют ключевые аспекты аграрного производства в Карлаге. Это позволяет провести комплексную оценку роли сельского хозяйства в структуре Карлага и определить его значение для изучения истории трудовых лагерей в Советском Союзе.

Ключевые слова: Карлаг; сельское хозяйство; трудовые лагеря; Советский Союз; аграрная политика; архивные материалы; историческое исследование.

Temirgali T. Arshabekov^{1*}, Dariya M. Ibraeva²

Municipal State Institution «State Archive of the Karaganda Region for Scientific and Technical Documentation», Karaganda, Kazakhstan

² *G. Mustafin general education school, Karaganda, Kazakhstan*

AGRICULTURE OF KARLAG

Abstract. The article examines the history and state of agriculture in Karlag, one of the most renowned labor camps in the Soviet Union, located in what is now Kazakhstan. It focuses on how the camp administration utilized agriculture as a tool for ensuring food security and self-sufficiency within the camp.

The authors provides a detailed analysis of agricultural production in Karlag, including the deployment of machinery, technologies, and management methods. Key aspects of agricultural activity are explored, such as production efficiency, its impact on the camp's economy and the surrounding region, and the distinctive features of the camp's agricultural policies.

The work is based on a systematic analysis of archival documents, manuscripts and diaries of Karlag researchers, as well as data from modern scientific research. The study presents photographs from archives, diagrams and tables that illustrate key aspects of agricultural production in Karlag. This allows for a comprehensive assessment of the role of agriculture in the structure of Karlag and determines its significance for studying the history of labor camps in the Soviet Union.

Key words: Karlag; agriculture; labor camps; Soviet Union; agricultural policy; archival materials; historical research.

References

- Poznyshv S.V. Osnovy penitenciarnej nauki. M.: Mospoligraf, 1923. -223 b. [in Russian].
- Shirvindt E.G. Nashe ispravitel'no-trudovoe zakonodatel'stvo. M.: Izd-vo NII pri GULAGe MVD SSSR, 1925.- 51 p. [in Russian].
- Poljakov Ju. A. Velikij rubezh istorii. M.: Nauka, 1967. - 206 p. [in Russian].
- Nechkina, M.V. Vstrecha dvuh pokolenij. M.: Nauka, 1980. - 568 p. [in Russian].
- Zevel'ev A. I. Istoki stalinizma. Lekcija k kursu «Politicheskaja istorija XX veka». Uchebnoe posobie. M.: Vysshaja shkola, 1990. - 119 p. [in Russian].
- Medvedev R. A. O Staline i stalinizme. M.: Progress, 1990. - 256 p. [in Russian].
- Mel'gunov S.P. «Krasnyj terror» v Rossii. 1918–1923. Berlin.: Vataga, 1924. - 203 p. [in Russian].
- Mal'sagov S.A. Adskij ostrov. Sovetskaja tjur'ma na dalekom Severe. London.: Izdat. centr «Jel'fa», 1926. - 315 p. [in Russian].
- Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. Forced labor in Soviet Russia. New Haven, 1947. - 213 p. [in English].
- Jakovlev B. Koncentracionnye lageri SSSR. London.: Prometej, 1955. 315 p. [in Russian].
- Conquest R. Soviet deportations nationalities. L.; N. Y., 1960.- 230 p. [in English].
- Kojen S. Bol'shevizm i stalinizm. M.: Filosofija, 1989. - 574 p. [in Russian].
- Arendt H. Istoki totalitarizma. M.: CentrKom, 1996. - 672 p. [in Russian].
- Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. M.: Politizdat, 1994. - 528 p. [in Russian].
- Graciozi A. Velikaja krest'janskaja vojna v SSSR. Bol'sheviki i krest'jane. 1917-1933. M.: ROSSPJeN, 2001. - 354 p. [in Russian].
- Applebaum A. GULAG. A history of the soviet camps. Penguin Books, 2004. - 231 p. [in English].
- Stark M. Frauen in Gulag: Alltag und Uberleben, 1936 bis 1956. Munchen, 2003. - 315 p. [in English].
- Getty J.A., Rittersporn G.T., Zemskov V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war

Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence //American Historical Review. October 1993. P. 1017-1049; GULAG: Jekonomika prinuditel'nogo truda: Sb. nauchnyh trudov. M.: Tri veka istorii, 2005. - 568 p. [in English].

Shajmuhanov D.A., Shajmuhanova S. D. Karlag.- Karaganda: Nac. Agenstvo po delam pechati i massovoj infor. Respubliki Kazahstan, 1997. -175 p. [in Russian].

Pel'cih A.V. «Rastitel'nyj pokrov Tel'manskogo i Zhana-Arkinskogo rajonov Karagandinskoj oblasti», opublikovannoe v «Trudah nauchno-issledovatel'skoj laboratorii KarLAGa». Kazahskij institut jekonomiki sel'skogo hozjajstva. 1932 g. [in Russian].

Kazkrajkom VKP (b).Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan, Q 141. T. 17, I. 6550

Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26.

T. 3-1, I. 80. Trudy NISa tom III MIL"KOV P.N. «Otchet Batyyskogo opyt. polja za 1931 i 1932 gg.

Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26. T. 3-1, I. 80. Pustovojt V.S. Kratij otchet bogarnogo opytnogo polja ob itogah NIR. M. 1933.

Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26. T.

3-1, I. 20. Doklad po teme «Itogi i perspektivy nauchno-issledovatel'skoj raboty SHOS» Tom 2 . Foto

«Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi Q.26.

T. 3-1, N.M. Rusanov Itogi nauchnoj dejatel'nosti Karagandinskoj sel'sko-hozjajstvennoj opytnoj stancii sovhoza NKVD (1938-1945).

Qaraqandy oblysynyn qylymi tehnikalyq quzhattama zhonindegi memlekettik arhivi. Q.26, T. 3-1. N.I. Orlov O bibliografii sel'skohozjajstvennoj literatury po Central'nomu Kazahstanu.

Авторлар туралы мәліметтер

Аршабеков Темирғали Тлеубекович – гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Қарағанды облысының ғылыми техникалық құжаттама жөніндегі мемлекеттік архиві» КММ-нің басшысы, Қарағанды, Қазақстан.

Ибраева Дария Махатжановна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Габиден Мұстафин атындағы жалпы білім беретін мектебінің тарих пәні мұғалімі, Қарағанды, Қазақстан.

Information about authors

Arshabekov Temirgali Tleubekovich – Master of Humanities, Head of the Municipal State Institution "State Archive of the Karaganda Region for Scientific and Technical Documentation", Karaganda, Kazakhstan.

Ibraeva Dariya Mahatshanovna – Master of Humanities, History teacher at the Comprehensive School named after Gabiden Mustafin, Karaganda, Kazakhstan

Сведения об авторах

Аршабеков Темирғали Тлеубекович – магистр гуманитарных наук, руководитель КГУ «Государственный архив Карагандинской области по научно-технической документации», Караганда, Казахстан.

Ибраева Дария Махатжановна – магистр гуманитарных наук, учитель истории общеобразовательной школы имени Г. Мустафина, Караганда, Казахстан.

Редакцияға түсті 05.11.2024

Өңдеуден кейін қайта түсті 14.12.2024

Жариялауға қабылданды 25.12.2024